

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Η φωτιά πηγή ζωής, δύναμης και καθαρμού

Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης

Αθήνα 1- 3 Απριλίου 2011

Οργάνωση:
ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2013

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Η φωτιά πηγή ζωής, δύναμης και καθαρμού

Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης

Αθήνα 1, 2, 3 Απριλίου 2011

Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αίθουσα Παλαιάς Βουλής

Οργάνωση:

ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Χορηγός: Ελληνική Εταιρεία Αισθητικής

ΑΘΗΝΑ 2013

Όταν σβήνει η φωτιά... Η διαχείριση της τέφρας

Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη Δρ.

Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

Στο πλαίσιο της παραδοσιακής αγροτικής οικονομίας, η οποία βασίστηκε στην ανακύκλωση και επανάχρηση των υλικών μέχρις εξαντλήσεώς τους, οι χρήσεις των καταλοίπων της φωτιάς από οργανικές και ανόργανες ύλες (αποκαΐδια, κάρβουνα, αλλά κυρίως τέφρα-στάχτη), σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο, είναι θέμα πολύπλευρο και θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο πολλών επιμέρους μελετών. Θέματα σημαντικά όπως η διαχείριση της τέφρας¹ ύστερα από την καύση του σώματος νεκρών, που απηχεί αντιλήψεις για την επίγεια και τη μετά θάνατον ζωή, δεν είναι δυνατόν να μας απασχολήσουν εδώ. Η καύση των νεκρών, κοινή πρακτική σε πολλούς πολιτισμούς², με την επικράτηση του χριστιανισμού υποχώρησε, αλλά απασχόλησε επανειλημμένα τους αστικούς κυρίως πληθυσμούς σε περιπτώσεις μεγάλων επιδημιών για τον περιορισμό μετάδοσής τους. Οι αντιλήψεις επίσης για τους βρικόλακες (*καταχανάς*, *βουρβούλακας* κ.ά.), που απηχούν την αντίληψη ότι ο νεκρός επιστρέφει σωματικά στους χώρους όπου έζησε εάν δεν περάσει από το πυρ ή από θαλασσινό (αλμυρό) νερό κατά την έξοδό του από τη ζωή, καθώς και για τους αιρετικούς ή τις μάγισσες, απασχόλησαν και τους αγροτικούς πληθυσμούς. Γι' αυτό και τους νεκρούς, που θεωρούσαν ότι «βρικόλακίσαν» ή υπήρχε ενδεχόμενο να «βρικόλακιάσουν», τους έβγαζαν νύχτα

¹ Το θέμα έχει απασχολήσει την ποιήτρια Κική Δημουλά, η οποία, με τον δικό της μοναδικό τρόπο, επιμένει ποιητικά ότι η καταλυτική και θελκτική γι' αυτό φωτιά και η αντιπαθητική γκριζα κόρη της, η στάχτη, είναι καλύτερη αγκαλιά για το επέκεινα της ύπαρξής μας και δηλώνει ότι την προτιμά από την παραδοσιακή μητέρα γη. Έτσι, στη Συλλογή της «Τα Εύρετρα» (εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2010, σ. 14-16), στο ποίημα *Ουσιώδης διαφορά καταφάσκει: Τη στάχτη κατά βάθος δεν τη συμπαθώ / είναι απόλυτη / το ύφος της δηλώνει / μια γκριζα έχθρα / για ό,τι γειτονεύει με τη φλόγα / κοίτα / ως και τη μάνα της φωτιά / στάχτη την έκανε / ωστόσο στη στάχτη θα μ' εμπιστευτώ / δεν αφήνει λάσπης πατημασιές / στο σώμα / ανάλαφρα σκορπίζεται / σα λίγη / πούδρα που έχει μείνει / στο πρόσωπο της βιογραφίας σου / στη στάχτη θα μ' εμπιστευτώ...*

² Ο Κων. Γαλλής (*Καύσεις νεκρών από τη Νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία*, Αθήνα 1982, εκδ. Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων) αναφέρει ότι μαρτυρίες καύσεως νεκρών βρέθηκαν στη Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρωσία και γενικά στην Ανατολική Ευρώπη. Στον ελληνικό χώρο βρέθηκαν στοιχεία στη Χαιρώνεια, στο Λαύριο, στο Σουφλί, στη Λάρισα κ.α. Για το θέμα βλ. Κωνστ. Γαλλής, «Burial Customs», στο Γεώργιος Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Neolithic Culture in Greece*, Αθήνα 1996, σ. 171-174. Γεώργιος Α. Παπαθανασόπουλος, «Burial Customs at Diros», στο Γεώργιος Α. Παπαθανασόπουλος, ό.π., σ. 175-177. Αδαμάντιος Σάμψων, *Προϊστορία του Αιγαίου. Παλαιολιθική - Μεσολιθική - Νεολιθική*, Αθήνα 2006. Γεώργιος Χουρμουζιάδης, «Burial Customs», στο Δημήτρης Θεοχάρης (επιμ.), *Neolithic Greece*, Αθήνα 1973, σ. 201-212. Δημ. Β. Τζέρπος, «Το πνεύμα της νεκρώσιμης Ακολουθίας και η αποτέφρωση των νεκρών», στον τόμο *«Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας»*, *Πρακτικά του Θ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων*, 2009, σ. 303-328. Απόστ. Φ. Κραλίδης, «Ταφή και μνήμη των νεκρών στον προχριστιανικό ελληνορωμαϊκό κόσμο και στα εξωχριστιανικά θρησκευματα», στον ίδιο τόμο, σ. 95-111. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Η φροντίδα για τους νεκρούς στα ήθη και τα έθιμα του ελληνικού λαού», στον τόμο *«Το μυστήριο του θανάτου εις την λατρείαν της Εκκλησίας»*, ό.π., 2009, σ. 331-385. Βεβαίως, δεν έχει θέση στην παρούσα μελέτη η αναφορά στις παραδόσεις για θαυματουργικές ιδιότητες και στις ανάλογες χρήσεις της τέφρας των αγίων και νεομαρτύρων της χριστιανικής πίστης, οι οποίοι κάπκαν ζωντανοί.

από τον τάφο και τους έκαιγαν, και την τέφρα τους τη σκόρπιζαν σε τρεχούμενο νερό ή στη θάλασσα. Στην Ανατολική Θράκη αυτό γινόταν μέχρι τον 20ό αιώνα κρυφά για όλους σχεδόν τους νεκρούς, συνήθεια που απηχεί προφανώς παλαιότερες νεκρολατρικές αντιλήψεις³.

Ομοίως, δεν θα ασχοληθούμε ούτε με το πολύ γνωστό παραμύθι της Σταχτοπούτας ή Σταχτομάρας, της γνωστής Cinderella (AaTh 5 10 A), η οποία κρύβει στη στάχτη της εστίας, που αποτελεί το καταφύγιό της, τα οστά της μητέρας της, την οποία έφαγαν κανιβαλικά οι αδερφές της. Από τα οστά εκείνα, τα κρυμμένα και φυλαγμένα στη «θαυματοουργή» εστιακή στάχτη, θα προέλθει με θαυμαστό τρόπο η βοήθεια προς την κόρη, που σέβεται και τιμά τους νεκρούς προγόνους, εν προκειμένω τη μητέρα της. Έτσι, εκείνη θα παντρευτεί το βασιλόπουλο και θα διαιωνίσει τη ζωή. Ένα ακόμα πολύ γνωστό και διαδεδομένο παραμύθι, εκείνο της Μοίρας που ό,τι γράφει δεν ξεγράφει και που συνδέεται με τα κατάλοιπα της φωτιάς, δεν θα μας απασχολήσει εδώ⁴.

Αλλά ούτε και τη διαπόμπευση με τη στάχτη, το *στάχτωμα*⁵, την *ασβόλη*, το γνωστό από το βυζάντιο *ασβόλωμα*⁶, δεν είναι δυνατόν να συμπεριλάβουμε στη σύντομη αυτή αναφορά μας, όπως και την πολύ διαδεδομένη παράδοση για την εύρεση θησαυρού και τον τρόπο ανόρυξής του, προκειμένου να μη μετατραπεί σε «άνθρακες». Κατά την ανόρυξη θησαυρού συνήθως κάλυπταν το επίμαχο μέρος με στάχτη⁷.

Εδώ θα μας απασχολήσουν μόνον οι πρακτικές χρήσεις της κοινής τέφρας⁸, αλλά και αυτής που έχει παραχθεί με συγκεκριμένες τελεουργίες στο εθιμικό εορταστικό, που ενισχύουν κατά τη λαϊκή αντίληψη τη δύναμή της, για την απολύμανση και τη λίπανση των αγρών, τη μαγειρική και τη θεραπευτική. Η χρήση της στάχτης, αποτελέσματος του συναρπαστικού κύκλου της φωτιάς στην πορεία μετατροπής της ύλης από οργανική σε ανόργανη και την ανατροφοδότηση της ζωτικής οργανικής ύλης, συχνά μεταπίπτει σε μαγική, καθώς εμπλέκεται σε λατρευτικές συμβολικές διαδικασίες στον ετήσιο εθιμικό κύκλο⁹.

Η στάχτη (*άθος*, *αθάλη*, *αχλιά*, *μπούλμπερη*¹⁰ κ.ά.) που παράγεται καθημερινά στην εστία¹¹ από το άναμμα της φωτιάς με την καύση των ξύλων και άλλων οργανικών υλών (φρύγανα, άχυρο, κοπριά ζώων κ.ά.) με σκοπό τη θέρμανση και το μαγείρεμα, αλλά και η στάχτη που παράγεται στον οικιακό φούρνο, αφού περάσει από το στάδιο της ανθρακιάς¹² (*αθρακιά*, *αθρακάλη*, *χόβολη*, *αθρακόβολη*, *αθρακοβολιά*) και κρυώσει, συγκεντρώνεται με προσοχή στον σταχτολό-

³ Γ. Α. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, ανατ. 1976, τεύχ. Α' σ. 187. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Η φροντίδα για τους νεκρούς στα ήθη και τα έθιμα του ελληνικού λαού», ό.π., σ. 331-385.

⁴ Πρόκειται για τον μισοκαμένο δαυλό, που η μητέρα νεογέννητου, στην προσπάθειά της να του εξασφαλίσει μακροζωία, κρύβει βαθιά στο ερμάριο για να μην τον βρουν οι άνθρωποι του σπιτιού και τον κάψουν, επειδή οι μοίρες, που ήρθαν να μοιράσουν το παιδί στις τρεις ημέρες, προέβλεψαν ότι θα πεθάνει μόλις καεί ο δαυλός που καίει στην εστία. Και βεβαίως, αφού ό,τι γράφουν οι μοίρες δεν ξεγράφει, η μετατροπή του δαυλού σε στάχτη, όποτε συμβεί, σημαίνει τον προδιαγεγραμμένο θάνατο του συγκεκριμένου ανθρώπου. Συμβολικά η προσπάθεια επιβράδυνσης ή της αναπώρευσης μετατροπής της οργανικής ύλης σε ανόργανη, του δαυλού σε στάχτη, μοιάζει πιο ρεαλιστική από την προσπάθεια εξασφάλισης της αθανασίας με την επίμονη και άκαρπη αναζήτηση του θανάτου νερού.

⁵ «Εις τας ακαθαρσίας, δι' ων έβαλον τον πομπευόμενον, συγκατελέγοντο και η στάχτη». Έτσι σε κατάρες και σε ονειδισμούς συνεχφέρεται με τη μούτζα, δηλαδή: «μούτζες και σάκτες πάνω σου!» (κατάρη Καλύμνου), «μουτζώνω και σταχτώνω σε» (Κάρπαθος) και φρ. «μουτζωμός και σταχτωμός» που σημαίνει δυστυχία, αθλιότητα» [Ν. Γ. Πολίτης, «Υβριστικά σχήματα (σφάκελο, μούντζα, πούλος, σαμάρκο)», *Λαογραφία*, τ. Δ' (1913-1914), σ. 659. Βλ. και Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, «Λαογραφικά σύμμεκτα Ρόδου», *Λαογραφία*, τ. Κ' (1962), σ. 115].

⁶ Ν. Γ. Πολίτης, «Υβριστικά σχήματα», ό.π., σ. 658.

⁷ Γ. Α. Μέγας, «Παραδόσεις περί θησαυρών», *Λαογραφία*, τ. Δ' (1913-1914), σ. 22, 24, 28. Γ. Α. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, ανατ. 1976, τεύχ. Β', σ. 105.

⁸ Στάχτη είναι αυτό που μένει όταν καίγεται η οργανική ύλη. Καίγονται οι υδατάνθρακες, οι πρωτεΐνες και τα λίπη.

⁹ Άναμμα φωτιάς, εξαγιστικής και καθαρτικής, στον κύκλο του χρόνου, έχει καταγραφεί σε σχετικό Άτλαντα (χάρτη) από το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας. Βλ. Στεφ. Δ. Ημέλλου, «Ο Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας και οι χειμερινές περιοδικές πυρές στον Βορειοελλαδικό χώρο», *Λαογραφικά*, τ. Γ'. *Ποικίλα*, Αθήνα 1994, σ. 7-19, και Στεφ. Δ. Ημέλλου, «Οι πυρές του προφήτη Ηλία στην Πελοπόννησο», *Λαογραφικά*, τ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 25. Περισσότερα βλ. Γ. Α. Μέγα, *Ελληνικά εορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας*, Αθήνα 1963, σ. 197-203. Δημ. Λουκάτου, *Τα καλοκαιρινά*, Φιλιππότης, σ. 43. Κωνσταντίνου Ρωμαίου, «Λαϊκές λατρείες της Θράκης», *Αρχ. Θρακικού Θησαυρού* 11 (1944-45).

¹⁰ Στάχτη και μπούλμπερη, στάχτη και κουρνιαχτός. Ενδεικτικά Μιχ. Γ. Πετρίδης, «Κατάρες Καστελλορίζου», *Λαογραφία*, τ. 2 (1910), σ. 688,48.

¹¹ Στεφ. Δ. Ημέλλου – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 17, Αθήνα 1983, σ. 12-13.

¹² Ακαδημία Αθηνών, *Ιστορικό Λεξικό της νέας ελληνικής*, τ. Α', εν Αθήναις 1933, σ. 310.

γο¹³ (αθοκόπη, αθοκούφη, αθρακάλη, αθρακού, σταχτάρι, αθρακολόγο, αλαουθράκι, σταχτολόος), ειδική θέση κοντά στην εστία ή τον φούρνο. Εκεί διατηρείται καθαρή, μακριά από τα οικόσιτα ζώα, τις γάτες κυρίως, που αρέσκονται να παραμένουν στη θαλπωρή της εστίας και ιδιαίτερα στη ζεστασιά της στάχτης¹⁴. Από εκεί αντλούν στάχτη για την παρασκευή σταχτόνευρο (καταστάλαμα, αθόγαλος, αθουδιά, αλισίβα, θολοστάχτη), το οποίο χρησιμοποιείται για την παρασκευή γλυκισμάτων¹⁵, για το κόψιμο (ανακοπή της ζύμωσης) του γλεύκου (μούστου), προκειμένου να παρασκευάσουν το πετιμέζι, για τα μουστοκούλουρα ή τη συντήρηση ελαιών (σταχτολιές).

Εκτός από τις χρήσεις στην παρασκευή ή συντήρηση ειδών διατροφής, το σταχτόνευρο (αλισίβα, καταστάλαμα κ.ά.) χρησιμοποιείται τακτικά για το πλύσιμο των πιατικών, το γυάλισμα των μεταλλικών σκευών και το πλύσιμο των ρούχων (μπουγάδα, μπουγάδιασμα) και της οικοσκευής. Τα μπουγαδοκόφια, τα αθόπανα και η σχετική ορολογία (αθομπουγαδιάζω, αθοπανιάζω, αθοπάνιασμα κ.λπ.) μαρτυρούν την ευρεία χρήση της στάχτης ως απαραίτητου απορρυπαντικού των ενδυμάτων και των υφασμάτων εν γένει¹⁶.

Την καθαρή στάχτη, που προοριζόταν για τις παραπάνω χρήσεις, τη συγκέντρωναν προσεκτικά από την εστία ή τον φούρνο και την τοποθετούσαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, σε καθαρό χώρο. Την υπόλοιπη, η οποία περιείχε και υπολείμματα οργανικής ύλης (κάρβουνα, αποκαΐδια ξύλων κ.λπ.), τη συγκέντρωναν κατά τη διάρκεια του χειμώνα και τη χρησιμοποιούσαν μόλις ξεκινούσαν οι πρώτες αγροτικές εργασίες, τον Φεβρουάριο και Μάρτιο, για την απολύμανση του εδάφους, τοποθετώντας μικρή ποσότητα στις ρίζες των οπωροφόρων δέντρων, των κλημάτων στο αμπέλι, των λαχανικών (βλ. φωτ.), των οσπρίων (βλ. φωτ.) και γενικά των φυτών. Στάχτη τοποθετούσαν, εκτός των άλλων φθειροκτόνων φυτικών ουσιών, στο σακί με τον σπόρο και στο αμπάρι¹⁷ για προστασία του από τα έντομα.

Η στάχτη της εστίας ουδέποτε θεωρήθηκε άχρηστο υλικό για πέταμα. Έτσι, όση περίσσευε από τις προαναφερθείσες χρήσεις την έριχναν στο κοτέτσι, στον στάβλο, στο κουμάσι (κατοικία του χοίρου) ή στην οπή του πρωτόγονου αποχωρητηρίου για απολύμανση, ιδιαίτερα κατά τον χειμώνα.

Αν η καθημερινή στάχτη έχει απολυμαντική-καθαριστική δύναμη, η στάχτη που παράγεται από τις τελετουργικές πυρές, εντός και εκτός της οικίας, θεωρείται ότι διαθέτει αυξημένη δύναμη και γι' αυτό συγκεντρώνεται και χρησιμοποιείται σε ειδικές περιπτώσεις. Στάχτη καθαρή του δωδεκαήμερου των Χριστουγέννων-Φώτων συγκεντρώναν πάντοτε από την εστία και τη διατηρούσαν σε ειδικό δοχείο, για να πατούν οι έμπειρες ηλικιωμένες γυναίκες, οι πρακτικές γιάτρισσες, τις αμυγδαλές των παιδιών όταν πρήζονταν τον χειμώνα. Παρασκεύαζαν μια αλοιφή με στάχτη και νερό και με το δάχτυλο άλειφαν το εσωτερικό του φάρυγγα. Έτσι, οι αμυγδαλές μαραίνονταν. Στην Κύπρο επί αποστήματος αμυγδαλής μεταχειρίζονταν κατάπλασμα από στάχτη, την οποία ζύμωναν με τα ούρα παιδιού¹⁸.

Η εστία ως κομβικό σημείο επικοινωνίας για τα μέλη της οικογένειας αποτελεί τον χώρο όπου πραγματοποιούνται οι περισσότερες εθιμικές τελετουργίες σε σημαντικές διαβατήριες στιγμές στον κύκλο του χρόνου, όπως είναι το δωδεκάημερο των Χριστουγέννων-Φώτων για τον χριστιανικό κόσμο. Έτσι, το σημείο αυτό της οικίας είναι κατά το

Στάχτη στις ρίζες των κρεμμυδιών, φωτογρ. Αικ. Πολυμέρου-Καμπλάκη

Στάχτη στις ρίζες των μπιζελιών, φωτογρ. Αικ. Πολυμέρου-Καμπλάκη

¹³ Μαρία Ιωαννίδου, «Αι οικίαι Αραχώβης», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου*, τ. 1 (1938), σ. 77. Ο χώρος όπου μαζεύουν τη στάχτη. Δημ. Λουκόπουλος, «Σύμμεικτα λαογραφικά εξ Αιτωλίας», *Λαογραφία*, τ. ΙΒ' (1938-1948), σ. 28. Περισσότερα βλ. Στεφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμπλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, ό.π., σ. 15.

¹⁴ Και παροιμιακή έκφραση «σαν τη γάτα στην παρασιά» για όσους κρυώνουν και στριμώχνονται κοντά στη φωτιά· αλλά και χαρακτηρισμός «αθοκάτσουλο» για τις νέες κοπέλες που κρυώνουν και κάθονται κοντά στη φωτιά, σκαλίζοντας τη στάχτη. Αλλά και η Σταχτομπούτα (στο ιδιόλεκτο της Κρήτης Αθοκάτσουλο και αλλού Σταχτομάρω) είναι η ηρωίδα του παραμυθιού (Cinderella, ΑαTh 5 10 Α), που χωμένη στο παραγώνι ανακατεύει τις στάχτες, όπου κρύβει τα θαυματουργά γι' αυτήν κόκαλα της μητέρας της.

¹⁵ «Του αγίου Φανουρίου κάνουν μια πίτα, που τη μοιράζουν στη γειτονιά, όταν έχουν χάσει κάτι. Βράζουν στάχτη και κάνουν αλουσιά. Βάζουν ένα ποτήρι αλουσιά, για να φουσκώσει η πίτα κ.ά.» (Αλέκος Φλωράκης, *Τήνος. Λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1971, σ. 77).

¹⁶ Περισσότερα Στεφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμπλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, ό.π., σ. 17.

¹⁷ Στεφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμπλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, ό.π., σ. 26.

¹⁸ Γ. Α. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας* (Ανατύπωσης), Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1975, ανατ. 1976, τεύχ. Β', σ. 174.

Κτυπήματα με τον ντρομπά (σακκούλι με στάχτη). Πειράγματα των διαβατών από τους μεταμφιεσμένους. Φωτογραφικό Αρχείο Κέντρου Λαογραφίας, Καλή Βρύση Δράμας, 1965, φωτογρ. Γεωργ. Ν. Αικατερινίδης.

τα χωράφια και θα το φέρη να το ρίξη στη μέση του σπιθικιού και το λεν χριστόξυλο. Αυτό θα το ράνουν αμύγδαλα, καρύδια και θα τρέχουν τα παιδάκια να τα μαζεύγουν να τα τρων. Ύστερις θα πα να πάρη το χριστόξυλον η νοικοκυρά να πα να το βάλη στην παρασιάν, να 'φτη δώδεκα μέρες, χωρίς να σβήση. Ύστερις θα μαζώξη την αχυλιά (τη στάχτη) να τη ρίξη στα τέσσερα καντούνια του σπιθικιού, για να φυλή από τους Όξαπεδώ»²². Στη Μεσημβρία της Ανατολικής Θράκης έβαζαν μίαν αχλαδιά ή τσαπουρνιά «ό,τ' έχ' 'πό τα κείνα τ' αγκαθιάρ'κα. Κάθε πρωί θα να το καιν' από λίγο να βαστάξη δώδεκα μέρες. Τ' ωνομάζαμε σκαρκάτζαλο, επειδής ήταν για τις σκαρκάντζαλοι. Και ντη στάχτη τη μαζεύαμε, ντη ρίχναμε στο γέννημα, για να μη κάμ' δαυλό. Ρίχναμε και γύρω στην αυλή 'πό τ' κείν' ντη στάχτη κορδόνι ολόγουρα, για να προφυλάσσονται τα ζώ(γ)α, οι ανθρώπ' 'πό κάθε ζουδι κι απ' τις σκαρκάτζαλοι»²³. Στην Ανατολική Θράκη «τον δωδεκαμερίτη, δηλαδή το ξύλο από τρικοκιά που έκαίγε δώδεκα μέρες, άμα τέλειωναν οι μέρες, το 'παρνε ο νοικοκύρης, το 'καμνε σταυρό και το πάινε σ' ένα χωράφ' το 'μπηγε και στέκονταν κείνο. Το είχε για καλό, για τα χαλάζια». Αλλά και οι όμιλοι των μεταμφιεσμένων (Μπαμπούγεροι, Ρογκατσάρια) χρησιμοποιούν τη στάχτη του δωδεκαμημέρου ως αποτρεπτική του κακού. Στα ποντιακά χωριά του Καυκάσου ο μεταμφιεσμένος ως «Διάβολος» έριχνε στους θεατές του εθίμου στάχτη από το τσουβάλι του· και στην Καλή Βρύση Δράμας οι Μπαμπούγεροι κρατούν ένα σακούλι με στάχτη «για να φοβερίζουν τα καλ'καντζουδία», όπως εξηγούν (βλ. φωτ.). Στα χωριά των Σαραντά Εκκλησιών ο γελωτοποικός της παρέας λεγόταν *σταχτάς*. Ήταν μαυρισμένος και πετούσε στάχτη στα παράθυρα και στον κόσμο»²⁴. Στην περιοχή της Δωδώνης ο εντεταλμένος «να φυλάει τη νύφη» από τον όμιλο των μεταμφιεσμένων «κρατούσε τη στάχτη σε ένα πανί και με αυτό κτυπούσε όποιον τσιμπούσε τη νύφη ή προσπαθούσε να την ξεμασκαρέψει»²⁵.

Η στάχτη ωστόσο του δωδεκαμημέρου, επειδή συνδέεται με τους καλικαντζάρους, θεωρείται ακατάλληλη για τη δημιουργία αλισίβας για το πλύσιμο των ρούχων. Αν τη χρησιμοποιούσαν, υπήρχε η αντίληψη ότι τα ρούχα θα τα έτρωγε ο σκόρος²⁶.

δωδεκαήμερο το ορμπήριο των καλικαντζάρων¹⁹, οι οποίοι προσπαθούν να δημιουργήσουν προβλήματα στους ενοίκους. Την απομάκρυνση ή τον περιορισμό τους αναλαμβάνει η φωτιά, η οποία πρέπει να διατηρείται αναμμένη καθ' όλη τη διάρκεια του δωδεκαμημέρου. «Η εστία και το πυρ είναι ο άξων περί ον στρέφονται οι καλλικάντζαροι, εις την στάχτην πιάνονται και γεννώνται τα καλικαντζαρούδια, εκ της καπνοδόχου κατέρχονται εις την εστίαν, εις την στάχτην κρύπτονται, την στάχτην σκορπίζουσι, την στάχτην μαγαρίζουν ουρούντες, ωργισμένοι ρίπτουσι εν κοφίνιον με στάχτην· σταχτιάδες και σταχτοπόδηδες, υβρίζονται υπό των γυναικών, εις την φωτιάν ψήνουν τον μπάμπακα, τουτ' έστι τον βάτραχον, τον οποίον τρώγουν»²⁰. Το συμβολικό πάντρεμα της φωτιάς με κλωρά αειθαλή κλαριά προσδίδει στη στάχτη μεγαλύτερη δύναμη. Στο Μεσοχώρι Πυλίας, «τον παλιό καιρό φυλάγαμε τους καλκαν'τσάρους, καίγαμε χαμολιό, δηλαδή σπαραγγιά. Για τους καλκαν'τσάρους παντρεύαμε και τη φωτιά. Μαζώναμε τη στάχτη να γένη λαμνί (επιμήκης σωρός) και βάναμε τη σπαραγγιά δίπλα-δίπλα, να κοιμηθής μαζί της. Άμα έτριζε η σπαραγγιά, λέγαμε πως παντρεύτηκε η φωτιά»²¹.

Η στάχτη που μαζευόταν στην εστία στο τέλος του δωδεκαμημέρου θεωρούνταν ικανή να απομακρύνει τα βλαπτικά ζωύφια και έντομα από το σπίτι και τους αγρούς. Έτσι, με τη στάχτη αυτή δημιουργούν προστατευτικό μαγικό κύκλο γύρω από το σπίτι, και τα επιβλαβή έντομα και ερπετά απομακρύνονται ή μειώνεται τουλάχιστον ο αριθμός τους. Στη Χίο, για παράδειγμα, την παραμονή των Χριστουγέννων, «κάθε νοικοκύρης θα κόψη ένα μεγάλο ξύλο απ'

¹⁹ Γ. Α. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 34-35.

²⁰ Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού, Παραδόσεις*, εν Αθήναις 1904, τ. Α', σ. 331-381, ειδικότερα σ. 347 και τ. Β', σ. 1240-1345, ειδικότερα σ. 1314-1318.

²¹ Γ. Α. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 38.

²² Γ. Α. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 37.

²³ Γ. Α. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π.

²⁴ Γ. Α. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π.

²⁵ Ερωτ. Ήπ., περ. Δωδώνης, 1970, σ. 9.

²⁶ Θ. Ι. Αθανασόπουλος, «Προλήψεις και δεισιδαιμονία Καστρίου Κυνουρίας», *Λαογραφία*, τ. ΙΑ' (1934-1937), σ. 657.

Με το πέρας του δωδεκαημέρου η εστία καθαρίζεται με την απομάκρυνση της στάχτης, αλλά και των άλλων υπολειμμάτων της φωτιάς, όπως οι μισοκαμένοι δαυλοί, οι οποίοι απομακρύνονται την ημέρα των Φώτων για να φύγουν και τα κακά από το σπίτι. Έτσι, στην Αγχιάλο Μεσημβρίας, «όταν έβγαине ο παπάς τα Φώτα, για να φωτίσ' κ' έμνεισκε κανένα κομμάτι ξύλο στη φωτιά, το πετούσαν καταπόδ' στον παπά, για να φύγ'νε όλα τα κακά». Στην ίδια περιοχή, «κείνα τα ξύλα που 'πομένουν τα ρίχνουν στο σταυροδρόμ'. Κρατούν και λίγια στάχτ' για τα παιδιά, τα κολυμπούν και ρίχνουν λίγια μέσα»²⁷. Αναμμένα ξύλα για να κάψουν τους καλικαντζάρους ρίχνουν στους δρόμους κατά τη διάρκεια του δωδεκαημέρου²⁸.

Εκτός από το δωδεκάημερο, οι φωτιές που ανάβονταν και σε άλλες περιστάσεις του κύκλου του χρόνου άφηναν υλικό ικανό να καταπολεμήσει τα σκουλήκια των δέντρων, και τα μελιγγόνια, να γονιμοποιήσει τις συκιές, να θεραπεύσει ασθένειες των παιδιών, να καταπολεμήσει τον φόβο. Έτσι, στην Ικαρία η στάχτη από τις ηλιολατρικές φωτιές του Άι-Γιάννη του Λιοτροπιού (24 Ιουνίου) ριχνόταν «στις ρίζες των συκιών για το σκουλήκι»²⁹.

Στη Νάξο πασπαλιζόταν η συκιά και με τη συνοδεία επωδής:

*Ως βαστά Χριστός τον κόσμο
κι Άι-Γιάννης την αλήθεια,
βάστα τα συκιά, τα λύθια*³⁰.

Στην Κρήνη της Μικράς Ασίας, «έκαιγαν στον φανό το στεφάνι της περασμένης χρονιάς και με κείνη τη στάχτη το πρωί κούκκιζαν επάνω τις συκιές για να μη πέφτουν τα σύκα»³¹.

Στη Θράκη, «την παραμονή τ' Άι Γιαννιού (του Προδρόμου) το βράδυ, μόλις σκοτίδιαζε, ανάφτανε τον καλόχρονο (φωτιά) με παλιά κοφίνια και τσαλιά (αγκάθια)... Στη χόβολη παράκωναν ένα σκόρδο κι άμα ψήνονταν έτρωγαν όλοι 'πό μια σκέλ'δα. Το'χαν σε καλό. Τη στάχτη τη φύλαγαν ως το χρόνο. Την έλιωναν με το νερό και την έπιναν για τον φόβο»³².

«Του αγίου Ιωάννου από σπερού τα κορίτσια παίρνουν στάχτη, ένα σινί (ρηχό ταψί, νταβά) κι ένα κόσκινο και πηγαίνουν σ' ένα πηγάδι και κοσκινίζουν τη στάχτη χωρίς να βλέπουν μέσα στο σινί. Ύστερα το σκεπάζουν με το κόσκινο και το πρωί, αφού μελετήσουν από βραδύς πηγαίνουν και βλέπουν τι ζουραφιά έχει πάνω. Σαν είναι ζυγαριά θα πάρη μπακάλη, σαν ένας πήκxυς θα πάρη πραματευτή· καμιά φορά όμως σχηματίζεται και μνήμα!»³³. «Στάχτη από τρεις φωτιές τ' Άη Γιαννιού, που να τις έχει πηδήσει η μαντευομένη κοσκινίζεται κατά τρόπον μαγικών: γυμνή πίσω από την πόρταν ενός δωματίου κρατεί την κρισάραν όπισθέν της, ώστε να μην την βλέπει. Την επομένην το πρωί εξετάζει τας γραμμάς ή τα σχήματα, που φαίνονται πάνω εις την στάχτην και αναλόγως συμπεραίνει διά το επάγγελμα του μέλλοντος συζύγου»³⁴. Βεβαίως οι τρεις φωτιές του κλήδονα, η γυμνότητα και το ανάποδο κράτημα του μαντικού οργάνου (εδώ κρησάρα), και μάλιστα πίσω από την πόρτα κατά την επιτέλεση της μαντείας, ενισχύουν τις ιδιότητες της εύπλαστης στάχτης, η οποία με τη βοήθεια της νυχτερινής δροσιάς και του αέρα παίρνει διάφορα σχήματα, ικανά να προδιαγράψουν το επάγγελμα του μέλλοντος συζύγου της μάντιδας.

Από τη συμπεριφορά της φωτιάς ή της στάχτης μάντευαν τον καιρό ή την πορεία οικογενειακών θεμάτων. Έτσι, αν η στάχτη στο μαγκάλι τον χειμώνα σβόλιαζε, θα έρχινε πολύ χιόνι³⁵. Αν οι σπινθήρες της φωτιάς ή η στάχτη έπεφταν

²⁷ Γ. Α. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π., τεύχ. Γ', 38.

²⁸ «...Ενιαχού της Μακεδονίας κατά την παραμονήν των Θεοφανείων ή των Χριστουγέννων έθιμον, καθ' ο οι χωρικοί καίουσι παρά την εστία ή και ρίπτουσιν εις τας οδούς ανημμένα ξύλα, ίνα καύσωσι τους καλικαντζάρους» (G. Abbott, *Macedonian Folklore*, σ. 75). Στη Μάνη «προς αποτροπήν των επερχομένων καλικαντζάρων, ρίπτονται εκτός της οικίας δαυλοί ανημμένοι. Οι καλικαντζάρου επίσης φοβούνται και την στάχτην, διό οι αναφωνούντες *εβγάτε με μία δαύλα φωτιά* προσθέτουσιν ενίοτε και *με μία χερέα στάχτη*» (Φαίδ. Κουκουλές, «Καλικαντζάρου», *Λαογραφία*, τ. Ζ' (1923), σ. 321). Ενδιαφέρουσα η συνήθεια στην Άρνισσα Πέλλης, σύμφωνα με την οποία «την παραμονή των Χριστουγέννων, τα ημερώματα, τα παιδιά κάθε γειτονιάς άναβαν μια στίβα άχερο. Από το άχερο αυτό έπαιρναν λίγο καμμένο και στάχτη και τα πήγαιναν στο σπίτι και τα έβαζαν στο κοτέτσι για να γεννούν οι κόττες» [Κλ. Αρ. 2394, σ. 132-133 (Άρνισσα Πέλλης, 1961, Γ. Κ. Σπυριδάκης)].

²⁹ «Σύμμικτα (Γλώσσα, Παιδίον, Λατρεία)», *Λαογραφία*, τ. ΙΒ' (1938-1948), σ. 289

³⁰ Στεφ. Δ. Ημελλος, «Ναξιακά επωδαί», *Λαογραφία*, τ. Κ' (1962), σ. 191. Περισσότερα περί της επωδής βλ. Στεφ. Δ. Ημελλου, «Περί του εν τη νήσω Νάξω εθίμου του "τρυποπεράσματος"», *Λαογραφία*, τ. Κ' (1962), σ. 526-527.

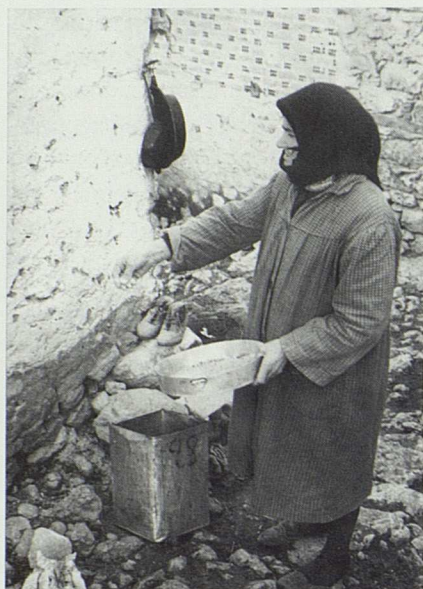
³¹ Μέγας Γ. Α., *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π., τεύχ. Γ', σ. 73.

³² Ελπ. Σαραντή-Σταμούλη, «Προλήψεις και δεισιδαιμονίες της Θράκης», *Λαογραφία*, τ. ΙΓ' (1951), σ. 107,27.

³³ Θεοδ. Πρόδρομος, «Παρατηρήσεις εις Λαογραφίαν», *Λαογραφία*, τ. ΣΤ' (1917-1918), σ. 659.

³⁴ Μέγας Γ. Α., *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, ό.π., σ. 73.

³⁵ «Τον χειμώνα, αν η στάχτη στο μαγκάλι γίνονταν τοπ' τόπ', σα πέτρα και σαν το πόδι της πυροστιάς κοκκίνιζε, θα 'ρριχνε πολύ χιόνι»

Πρώις της 5ης Ιανουαρίου - παραμονής Θεοφανείων: Ρίψη στάχτης για να φύγουν τα καλικάντζαρα. Φωτογραφικό Αρχείο Κέντρου Λαογραφίας, Καλή Βρύση Δράμας, 1965, φωτογρ. Γεωργ. Ν. Αικατερινίδης

στο έδαφος από το τζάκι, θα συνέβαιναν κακά στο σπίτι³⁶. Εκτός από τη μαντική, η στάχτη χρησιμοποιείται σε περιπτώσεις βασκανίας, κατά τις οποίες περισσότερο αποτελεσματική παρουσιάζεται να είναι η στάχτη που προέρχεται από αναποδοφωτιά ή καινούρια φωτιά. Για παράδειγμα, στην Αιτωλία, όπως παραδίδει ο Δημ. Λουκόπουλος, «σε περιπτώσεις αβασκαμού ανάβουν αναποδοφωτιά. Αλλά πρέπει ν' ανάψη ένας που να 'χει το όνομα Γιάννης. Κρατώντας αυτός πρροβολικά γυρίζει τα χέρια του πίσω στις πλάτες, πρροβολάει ώσπου ανάβει η ίσκα. Αφήνει την ίσκα και γίνεται στάχτη. Τη ρίχνει ύστερα στο νερό και ποτίζει κάθε αβασκαμένο ζώο»³⁷.

Η στάχτη εξάλλου που προέκυψε από καινούρια φωτιά φυλάσσεται επί 40 ημέρες και χρησιμεύει «εις προφύλαξιν των οπωροφόρων δένδρων, των αμπέλων και άλλων φυτών από φθοροποιών σκωλήκων και άλλων ασθeneιών»³⁸.

Οι χρήσεις της στάχτης στη λίπανση και απολύμανση των αγρών και των αμπελιών³⁹, όπως αποτυπώνεται σε μια μακρά σειρά ειδικών «Ερωτηματολογίων για τα γεωργικά εργαλεία και τις περιοδικές πυρές» του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, είναι ευρέως διαδεδομένη⁴⁰. Είναι εξάλλου κοινή η πρακτική καθαρισμού των αγρών και η επιτόπου καύση των χόρτων και κλαδιών, προκειμένου να παραμείνει η στάχτη στο έδαφος, καθώς θεωρούν ότι έτσι απολυμαίνεται και λιπαίνεται. Για παράδειγ-

[Ελπ. Σαραντή-Σταμούλη, «Προλήψεις και δεισιδαιμονίες της Θράκης», *Λαογραφία*, τ. ΙΓ' (1951), σ. 232, 186].

³⁶ Ν. Γ. Πολίτης, «Πυρομαντεία και εμπυροσκοπία παρά τω καθ' ημάς λαώ», *Λαογραφία*, τ. Γ' (1911-1912), σ. 348.

³⁷ Δημ. Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Αθήναι 1930, σ. 196. Στεφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμπλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Δημοσιεύματα Κέντρου Λαογραφίας, αρ. 17, σ. 78.

³⁸ Γ. Α. Μέγας, «Μαγικά και δεισιδαίμονες συνήθειαι προς αποτροπήν επιδημικών νόσων (τρυποπέραςμα, καινούργια φωτιά-διαβολοφωτιά, σίδηρο)», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τ. 5-6 (1943-44), σ. 9. Η. Freudenthal, *Das Feuer im deutschen Glauben und Brauch*, 1931, σ. 299.

³⁹ Στη Θράκη, «τα Δουδικάμια, δώδικα μέρις δε δη σ' κώνουν νη στάχτ' απ' του ουτζάκ, κι νη δουδικαμριτίκ' νη μπέταζαν σ' τ' αμπέλια για γιατρικό» [Στίλπ. Π. Κυριακίδης, «Δεισιδαιμονία και δεισιδαίμονες συνήθειαι (εκ Γκιουμουλτζίνας της Θράκης)», *Λαογραφία*, τ. Β' (1910), σ. 409, 33 και 421, 33]. Ανάλογη πρακτική ακολουθούσαν στη Σέλιανη (σήμερ. Μάρμαρα) Φθιώτιδας, όπου, όπως περιγράφεται: «κατά την παραμονή των Θεοφανίων λαμβάνουν την τέφραν εκ της εστίας και την αποκρύπτουν πριν πέσουν οι σταυροί εις τα νερά, εις μέρος όπου να μη είναι δυνατόν να ραντισθή από τας σταγόνας του υπό του ιερέως περιφερομένου αγιασμού. Την ημέραν των Θεοφανίων μετά την τελετήν του μεγάλου αγιασμού πάντες οι χωρικοί δι' αγγείων κρατούσι μέρος του αγιασθέντος ύδατος. Εκ των μελών της οικογενείας προ μεσημβρίας η μέτ' αυτήν λαμβάνει το εντός του αγγείου αγιασμένο νερό και ρίπτει εντός την από της παραμονής ασφαλώς προφυλαγμένην τέφραν, ούτως ώστε σχηματίζεται πολτός. Διά του πολτού τούτου τότε ραντίζεται το αμπέλι, ενώ ο ραντίζων επάδει: “φεύγα κάλαυρι απ' τ' αμπέλια έχου παγανίσια στάχτη κι μιγάλ' αγιασμό!”... Παγανίσια στάχτη είναι η μη μολυνθείσα, αλλά καλώς προφυλαχθείσα από της ημέρας καθ' ην τα παγανά ευρίσκοντο μεταξύ των ανθρώπων... Το έθιμον επικρατεί και εις το εγγύς της Σέλιανης χωρίον Αργύρια» [Δημ. Λουκόπουλος, «Σύμμεικτα αιτωλικά λαογραφικά», *Λαογραφία*, τ. Δ' (1913-1914), σ. 416, 5]. Βλ. και Στεφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμπλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού*, ό.π., σ. 131.

⁴⁰ Στο πλαίσιο του Άτλαντα του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών έχει κυκλοφορηθεί σε ψηφιακή μορφή «Ο Άτλας των περιοδικών πυρών και των γεωργικών εργαλείων», ως μέρος του έργου «Ανάπτυξη Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού», στο Επιχειρησιακό πρόγραμμα «Κοινωνία της Πληροφορίας». Ο Άτλαντας εκδόθηκε από τον Σ. Δ. Ήμελλο («Ο Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας και οι χειμερινές περιοδικές πυρές στον Βορειοελλαδικό χώρο», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. ΚΕ' (1977-1980), σ. 3-12) παλαιότερα σε συμβατική μορφή και αποτελείται από 4 χάρτες, που αφορούν τις περιοδικές πυρές, το ξύλινο άροτρο, τον ζυγό και το σιδερένιο άροτρο. Κάθε χάρτης έχει υπόμνημα με ειδικά σύμβολα που αποτυπώνουν στον χώρο, όσον αφορά τις πυρές, την ημερομηνία τέλεσής τους, για τα δε εργαλεία τη διάδοση των διάφορων μορφολογικών τύπων κατά τόπους. Η χαρτογράφηση στηρίχθηκε στο υλικό 4.500 ειδικών ερωτηματολογίων, τα οποία περιλαμβάνουν αναλυτικές ερωτήσεις για το ιδιοκτησιακό καθεστώς των γαιών πριν από το 1920 και την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής, το άροτρο και τον ζυγό (μορφολογία, κατασκευή), τις τεχνικές του οργώματος και της σποράς, τον θερισμό και αλωνισμό των δημητριακών (εργαλεία, τεχνικές, κοινωνική οργάνωση της παραγωγής και κατανομή της εργασίας κατά φύλα, τραγούδια και εθιμικές πρακτικές), τις ετήσιες πυρές (τοποθέτηση μέσα στο ημερολογιακό έτος, κατανομή της εργασίας κατά ηλικία και φύλο, περιγραφή του δρωμένου). Τέλος, αναφέρονται στη λίπανση και απολύμανση των αγρών με τη στάχτη από την καύση της καλαμιάς. Πέραν των χαρτών, πλούσιο ανέκδοτο αρχειακό και φωτογραφικό υλικό, βιβλιογραφία και ψηφιοποιημένα επιλεγμένα άρθρα αποτελούν το υλικό του ψηφιακού δίσκου, τον οποίο διαθέτει δωρεάν το Κέντρο Λαογραφίας.

μα, στην περιοχή της Καλαμπάκας «χαράματα της 25ης Μαρτίου οι γυναίκες καθαρίζουν τον κήπο και όσα ξερόχορτα και κλαδιά μαζεύονται καίγονται. Τη στάχτη αυτή την παίρνουν και την αραιώνουν σε όλο τον κήπο. Γίνεται κατ' έθιμον μέχρι σήμερα για να μη καταστρέψουν τα βλαβερά έντομα του κήπου τα αργότερον φυτευόμενα κηπευτικά, αποδίδοντας καταστροφική δύναμιν εις την διασκορπιζομένην στάχτην. Ενωρίτερα οι νέοι άναβαν φωτιά με κλαδιά και περιφέρονταν στο χωριό με κουδούνια φωνάζοντας “φευγάστε φίδια και σαύρες, γιατί έρχεται ο Ευαγγελισμός και θάσας κόψη”»⁴¹. Αλλά και στους αγρούς που προορίζονταν για δημητριακά, όταν προετοιμάζονταν για όργωμα, το κάψιμο της καλαμιάς ήταν συνήθης πρακτική για την καταστροφή των επιβλαβών ζυυφίων, αλλά και για τη λίπανσή τους με τη στάχτη· πρακτική η οποία εγκαταλείφθηκε τις τελευταίες δεκαετίες με την ευρεία και υπερβολική συχνά χρήση των ζιζανιοκτόνων. Στάχτη, επίσης, αναμειγνύουν με τον σπόρο του σίτου για απολύμανση⁴².

Η στάχτη από καύκαλο χελώνας, καμένο με συγκεκριμένη διαδικασία (*τρεις χασοπέφτες*, δηλαδή τρεις Πέμπτες που η σελήνη ευρίσκεται στο τελευταίο τέταρτο), χρησιμοποιείται για τη θεραπεία της ψώρας των ζώων⁴³, όπως και η στάχτη δυσωδών ουσιών, οι οποίες καίγονται στον τόπο όπου εμφανίστηκε ασθένεια σε ζώα κοπαδιού, αποδιδόμενη συνήθως σε δαιμονική επήρεια. Με τη στάχτη αυτή, εκτός του ευεργετικού καπνίσματος του χώρου με τις δυσώδεις ύλες, παρασκευάζουν αλοιφή και επιχρίουν τα οπίσθια των πασχόντων ζώων⁴⁴, απολυμαίνοντας την περιοχή του σώματος από την οποία πιστεύεται ότι εισήλθε ή βγαίνει το κακό. Προφανώς πρόκειται για διαδικασία αποστείρωσης και απολύμανσης με τη φωτιά και τα κατάλοιπά της, και όχι για μαγική πράξη αποδίωξης δαιμονικής επήρειας. Ανάλογη μπορεί να θεωρηθεί η επενέργεια της αλισίβας, με την οποία πλένουν τα πόδια και ποτίζουν το πρόβατο που υποφέρει από παρμάρα, μια ασθένεια που εμποδίζει το ζώο να περπατήσει⁴⁵.

Τέλος, στη ζεστή στάχτη (χόβολη) τοποθετούσαν οι γεωργοί σκληρά ξύλα προκειμένου να τα λυγίσουν για την κατασκευή γεωργικών εργαλείων, όπως του αρότρου⁴⁶, των στελεχών σκαπτικών και θεριστικών εργαλείων κ.ά.

Όπως προκύπτει από την έρευνα στο υλικό του Κέντρου Λαογραφίας, η στάχτη της εστίας και του φούρνου αποτελούσε πολύτιμο υλικό για τις αγροτικές εργασίες, καθώς με τα συστατικά της συνέβαλλε αφενός στην απολύμανση του εδάφους και αφετέρου στον εμπλουτισμό του.

Με όλα εκείνα τα ανόργανα στοιχεία που το φυτό κατά τη διάρκεια της ζωής του απορρόφησε από το έδαφος –εξαιρεση αποτελεί το άζωτο, που μετατρέπεται κατά την καύση σε αέριο– η στάχτη αποτελεί ένα άριστο λίπασμα πλούσιο σε κάλιο, με ικανή ποσότητα μακροστοιχείων και ιχνοστοιχείων⁴⁷. Ενδεικτικά η στάχτη έχει την ίδια πυκνότητα σε κάλιο με το θειικό κάλιο. Η σύγχρονη προσέγγιση των ειδικών που ασχολούνται με τη γεωργία και την ανάπτυξη των φυτών με περισσότερο οικολογική ματιά μάς φέρνει πιο κοντά σ' αυτό που οι παραδοσιακοί γεωργοί συνήθιζαν στο σύνολο σχεδόν του ελληνικού χώρου, όπως φαίνεται από τις σχεδόν στερεότυπες απαντήσεις στα προαναφερθέντα Ερωτηματολόγια: «Την λίπανση του χωραφιού έκαναν με το κάψιμο της καλαμιάς μετά τον θερισμό⁴⁸ αλλά και μετά το όργωμα»⁴⁹. Η αξιοποίηση της στάχτης που παραγόταν στην εστία και τον φούρνο και το κάψιμο της καλαμιάς στα χωράφια των δημητριακών, ήταν πάγια συνήθεια των αγροτών που είχε διακοπεί μόλις τις τελευταίες δεκαετίες με τις οδηγίες των γεωπόνων, οι οποίοι συνιστούσαν τη χρησιμοποίηση των πιο αποδοτικών λιπασμάτων. Ωστόσο, ο κορεσμός που επέφερε η χρήση τους μας οδηγεί στην επιστροφή σε πιο οικολογικές λύσεις, μήπως και αποτινωθεί η γη και ό,τι για μας παράγει. Η δύναμη πηγάζει από τις δυνατότητες που διαθέτει η ταπεινή απόγονος της

⁴¹ Ερωτ. Θεσσ. Ι, 2 (1970, Παναγία Καλαμπάκας, Δημ. Τασίκας).

⁴² Στίλπων Π. Κυριακίδης, «Εθιμα περιοδικά ενιαύσια, ήτοι λαϊκόν εορτολόγιον», *Λαογραφία*, τ. ΙΑ' (1934-1937), σ. 661.

⁴³ Δημ. Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Αθήναι 1930, σ. 196. Στεφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμπλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού*, ό.π., σ. 78 και 81.

⁴⁴ Γ. Α. Μέγας, «Μαγικά και δεισιδαιμόνες συνήθειαι», ό.π., σ. 49. Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις*, εν Αθήναις 1904, τ. Β', σ. 1217.

⁴⁵ Στεφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμπλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού*, ό.π., σ. 79-80.

⁴⁶ Στεφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμπλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού*, ό.π., σ. 111.

⁴⁷ Η μέση σύνθεση της στάχτης είναι: 42% κάλιο, 24% οξυγόνο, 7% κλώριο, 7% πυρίτιο, 5% φώσφορο, 5% ασβέστιο, 4% μαγνήσιο, 4% θείο, 1% νάτριο, 1% ιχνοστοιχεία (σίδηρο, βόριο, ψευδάργυρο, μαγγάνιο, χαλκό, μολυβδένιο). Ενδεικτικά η στάχτη έχει την ίδια πυκνότητα σε κάλιο με το θειικό κάλιο (θειικό κάλιο = 50% K₂O ~ 41,5% καθαρό κάλιο). Συνήθως 35 κιλά στάχτης στο στρέμμα καλύπτουν το σύνολο των καλιούχων αναγκών του αμπελιού (~ 18 μονάδες). Ανεβάζει το pH στα όξινα εδάφη και προσθέτει κάλιο, ασβέστιο και ιχνοστοιχεία.

⁴⁸ Ενδεικτικά Ερωτ. Στερ. ΙV, 71, 85, 86, 87 (Αιτωλοακαρνανία), V 8, 12, 22 (Ευρυτανία), Ήπ. Ι 50, 53. Στεφ. Δ. Ήμελλος – Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμπλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού*, ό.π., σ. 110.

⁴⁹ Ερωτ. Ήπ., περ. Δωδώνης Ιωαννίνων, 1970, σ. 9. Ερωτ. Πελ. ΙΙ, 86 (Ελαιοχώριο Οπύλου Λακωνίας, Μιχ. Βλαστός), σ. 3, 81, «Η λίπανση των αγρών γινόταν με φυτική καύση θάμνων (περικόψιμο)».

θαλερής φωτιάς, να αναζωογονεί, άψυχη αυτή, τους ζωικούς και φυτικούς οργανισμούς. Τα χημικά λιπάσματα και τα ποικίλα μέσα καταστροφής των επιβλαβών για την παραγωγή ζωυφίων και απολύμανσης χώρων υποβάθμισαν ή και εκμηδένισαν την αξία της.

Η επιστροφή στη βιολογική καλλιέργεια και η προσπάθεια περιορισμού της χρήσης χημικών στη φυτική παραγωγή επανέφεραν στο προσκήνιο παραδοσιακούς τρόπους λίπανσης μεταξύ των οποίων και της τσάχτης.